

ГРАФІЧНІ ЗАСОБИ ВИДІЛЕННЯ НАЙБІЛЬШ ЗМІСТОВНИХ ОПОВІДЕЙ У ЛАВРЕНТІВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹

DOI: 10.58407/litopis.230112

© В. Блохіна, С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-3630>; <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Мета статті – розглянути особливості графіки в тій частині Лаврентіївського літопису, яка написана уставом (перші 40 сторінок), зокрема такі способи виділення окремих слів чи абзаців, як написання ініціалів, виокремлення деяких літер всередині слова, використання кіновару для написання дати тощо. Використані *методи* спостереження та текстуального аналізу. *Новизна статті* полягає в тому, що графічні засоби виділення вперше співвіднесені зі змістом літописних оповідань та розглянуті в зв'язку з тим, що було важливим для переписувача та художника. Уперше зроблені припущення щодо відображення певних аспектів світобачення переписувача та художника на графічному рівні Літопису. Так, розглянуті засоби виділення окремих слів у таких фрагментах Літопису, як розповідь про морський похід князя Ігоря, поширення християнства на Русі, виникнення слово-сполучення «Руська земля» та початок літочислення в Літописі тощо. Використані в літописному тексті ініціали поділені на дві групи (великих і малих) та проаналізовані в таких фрагментах, як підписання договору Святослава з греками, розповідь Костянтина-Філософа про Христа, правління Ольги та ін. В окрему групу виокремлені ініціали, для яких книжник залишив помітне місце на пергамені, а художник, вимальовуючи буквицю, не використав усього місця, через що виникла порожнеча на початку глави. Така порожнеча, зокрема, є в оповіданні про похід князя Ігоря на греків та візит Ольги до Царгорода.

Зроблені *висновки* про те, що на прикладі Лаврентіївського літопису можна побачити, як аналіз написання буквиць, окреслення дат, виділення імен допомагає більш глибоко зрозуміти картину світу середньовічного книжника та ставлення тогочасної людини до політичних або релігійних подій. Можна простежити й поступове усвідомлення русичами себе як єдиного народу, оскільки з'являється бажання створювати літописні оповіді та фіксувати історичні моменти.

Ключові слова: Лаврентіївський літопис, уставне письмо, княгиня Ольга, князь Святослав, князь Ігор, Костянтин-Філософ.

Книжкова графіка є яскравою та невід'ємною частиною середньовічної культури. Оздоблення давньої книги, тобто написання ініціалів (буквиць), не-літерні графічні позначки, виділення окремих букв та слів можна розглядати не тільки в мистецтвознавчому аспекті, але і як джерело для історичних досліджень. Графічне оформлення середньовічного тексту може дати багато інформації про свідоме сприйняття книжником тогочасної історико-політичної ситуації, про бажання писця висловити своє ставлення до тих чи інших подій у державі, до процесу літописання та в цілому – до феномену книги. Різноманітність рукописних графічних елементів, їх функцій, їхня естетика та еволюція графіки також вказують на культурний та соціальний розвиток суспільства.

Вивченню питання, пов'язаного з середньовічною графікою та оздобленням рукописних книг, присвячено чимало наукових студій. У дослідженнях окреслено віхи розвитку орнаментального оформлення, описані особливості шрифтів та книжкової графіки. Одними із перших у цій галузі в українській науці були роботи Данила Щербаківського² та Іларіона Свенціцького³. Значний внесок у вивчення книжності зробив Яким Запаско, який у працях «Орнаментальне оформлення української рукописної книги»⁴, «Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга»⁵, «Ошатність української рукописної книги» та інших⁶ дослідив зовнішній вигляд, матеріал, письмо, мовні особливості давніх рукопи-

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Щербаківський Д.М. Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1926. 51 с.: іл.

³ Свенціцький І. Прикраси Галицьких рукописів XVI ст. Жовква, 1922–1923.

⁴ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ. Академія наук УРСР, 1960. 171 с.: іл.

⁵ Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 478 с.: іл.

⁶ Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. 135 с.; Запаско Я.П. Мистецькі рукописні пам'ятки України / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1997. 80 с.; За-

сів. Низка статей та праць Віталія Мітченка⁷ присвячена аналізу естетичних властивостей скоропису.

Серед сучасних досліджень оздоблення рукописних збірок привертають увагу праці палеографа Ольги Іванової⁸ та історика бібліотечної справи Людмили Гнатенко⁹. Ними проаналізовано досить великий корпус рукописних богослужбових збірок (Міней, Тріодей та Октоїхів) із зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

У світовій науці найбільш ґрунтовними є розвідки Олександра Свіріна «Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв.»¹⁰, Віри Лихачової «Искусство книги: Константинополь XI в.»¹¹, періодичне академічне видання «Древнерусское искусство. Рукописная книга»¹², а також праця сучасного британського історика Саймона Франкліна «Письменность, общество та культура в Давній Русі»¹³.

Щодо українських істориків, які досліджували літописання, варто виділити Леоніда Махновця¹⁴, Петра Толочка¹⁵ та Олексія Толочка¹⁶.

У названих монографіях розглянуто комплекс питань, пов'язаних із середньовічною давньоруською книгою, і особливу увагу приділено саме оздобленню. Показово, що більшість цих робіт, особливо перші, опубліковані винятково в мистецтвознавчих виданнях. На жаль, графічні елементи книги майже ніколи не розглядалися як об'єкт історичного дослідження, попри те, що візуальні засоби виділення можуть дати інформацію про деякі аспекти історичних подій та розповісти про ставлення сучасників до них.

Пропонуємо розглянути графічні засоби виділення найбільш змістовних оповідей на прикладі перших сорока аркушів Лаврентіївського літопису, написаних уставом¹⁷.

Лаврентіївський літопис – рукопис, створений у 1377 р. на замовлення суздальсько-нижгородського князя Дмитрія Костянтиновича групою невідомих переписувачів на чолі з ченцем Нижньгородського Печерського монастиря Лаврентієм¹⁸.

паско Я.П. Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого. 1957. С. 108–115: рис. Окремий відбиток із зб.: Народна творчість та етнографія. 1957. Кн. 2, квітень–червень.

⁷ Мітченко В.С. Мистецтво скоропису в просторі українського барокко. *Український світ*. 1992. № 1. С. 24–25; Мітченко В.С. Естетика українського скоропису. *Український світ*. 1992. № 2. С. 34–35; Мітченко В.С. Естетика українського рукописного шрифту. Київ: Грамота, 2007. 207 с.: іл.

⁸ Іванова О.А. Кодикографія східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 153 с.; Іванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. 791 с.

⁹ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог: Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження: Палеографічний альбом. Київ: НБУВ, 2012. 154 с.: 52 іл.

¹⁰ Свірин А.Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. 300 с.: ил.

¹¹ Лихачева В.Д. Искусство книги: Константинополь XI век / АН СССР. Науч. совет по истории мировой культуры; Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР. Москва: Наука, 1976. 182 с.

¹² Древнерусское искусство. Рукописная книга [т. 7] / Редкол. В.Н. Лазарев, О.И. Подобедова, С.О. Шмидт; Ред.-сост. тома: О.И. Подобедова, Г.В. Попов; [АН СССР. Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР, Археографическая комиссия АН СССР]. Москва: Наука, 1972. 368 с.: ил.

¹³ Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300. Cambridge: University Press, 2002. URL: <https://www.amazon.com/Writing-Society-Culture-Early-c-950-1300/dp/0521813816?asin=0521813816&revisionId=&format=4&depth=1>. Переклад з англійської: Франклин С. Письменность, общество и культура в Древней Руси: (около 950–1300 гг.) / [пер. Д.М. Буланина]. Санкт-Петербург, 2009. 547 с.: ил., факс.

¹⁴ Літопис руський / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

¹⁵ Толочко П.П. Літописи Київської Русі. Київ: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. 88 с.

¹⁶ Толочко О.П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Вольнской летописи. *Paleoslavica*. Cambridge, Mass., 2005. Vol. 13, no 1; Толочко О.П. Приписки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. Київ, 2005. Т. 4. 497 с.; Толочко О.П. «Показує нам истинную веру»: летописное оформление руско-византийского договора 911 г. *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski* / Edited by Brian J. Boeck, Russell E. Martin and Daniel Rowland. Bloomington: Slavica Publishers, 2012.

¹⁷ Лаврентіївський літопис. *РНБ*. Ф.п. IV. 2. Арк. 1–40.

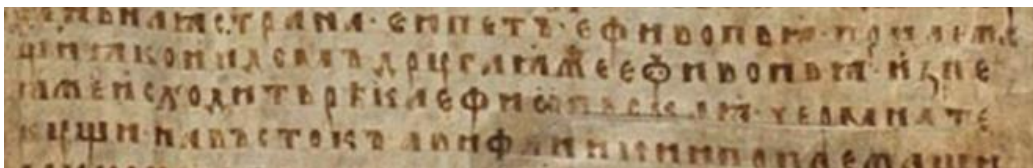
¹⁸ До початку XVIII ст. хроніка належала Богородице-Рождественському монастирю в місті Владимир. У 1792 р. рукопис придбав Олексій Мусін-Пушкін – державний діяч, історик та археограф. Згодом літопис був подарований Олександром I, і в результаті переданий до Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, де зберігається донині. Вперше текст був виданий у 1846 р. у складі «Полного собрания русских летописей». Низка науковців займалися вивченням рукопису, серед них першим був І. Тихомиров, який визначає джерела Лаврентіївського літопису: «сказання» і «замітки про походи». І. Тихомиров називає декілька місць створення списку: Владимир, Ростов, Суздаль... А. Шахматов спирається на ці роздуми, коли припускає, що Лаврентіївський літопис був створений на основі більш ранніх зводів. Для визначення цих давніх протографів Літопис було зіставлено з різними редакціями іншими хронік того часу. Аналіз показав збіги з Іпатіївським літописом. Шахматов пояснює це взаємозв'язком та взаємовпливами традицій північноруського та давньоукраїнського літописання XII–XIII ст. та зробив висновок, що літературним джерелом Іпатіївського та Лаврентіївського літописів був загальнооруський звід – Поліхрон – початку XIV ст. Для сучасності загальноприйнятою є гіпотеза М. Приселкова про те, що у двох зазначених хроніках відображено великокнязівський літописний звід 1305 р. Дослідженням рукопису також займалися відомі історики та текстологи, такі як І. Беляєв, В. Костомарович, А. Наносов, Я. Лурье тощо. Усі вони зробили вагомий внесок у процес дослідження рукопису. Див.: Лурье Я.С. Летопись Лаврентиевская. Словарь

Лаврентіївський літопис закарбував на своїх аркушах події до 1305 р. Попри деякі втрачені сторінки, цей рукопис є цінним історичним джерелом, оскільки він містить «Повість врем'яних літ» за другою редакцією Сильвестра, Суздальський літопис, а також «Повчання Володимира Мономаха». Протягом усіх оповідей акцентовані теми патріотизму та роздуми русичів¹⁹ щодо походження та майбутнього рідної землі.

Рукопис написаний на пергамені двома шрифтами – уставом (перші 40 аркушів, які ми й розглянемо) і напівуставом (інші 173 аркуші).

Почати аналізувати графічні елементи пропонуємо з виділення книжником окремих слів, зокрема власних назв. Переписувач свідомо акцентує увагу на власних назвах, всіляко виділяючи їх (використовує інший колір, графічні позначки) для того, щоб показати – саме ця постать заслуговує на особливу увагу читача.

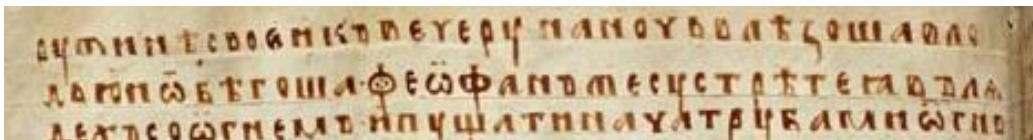
Цей момент привертання уваги читача також є в багатьох інших творах давньоруського часу, і він є безпосереднім візуальним виявом ставлення книжника до описуваних подій. Прикметно, що раніше назви та імена не писали з великої букви – не було такого правила, точніше, правил орфографії взагалі ще не існувало як сталого кодексу. Якщо книжнику хотілось акцентувати на якійсь власній назві, він робив великою літеру в середині слова. Це не часто трапляється в уставних рукописах, але в Лаврентіївському літописі є слова з такими буквами. Найчастіше це літери «омега», «он», «дзело» та деякі інші. У Лаврентіївському літописі переписувач особливо увагу приділяє букві «ферт»: на першому аркуші, на початку біблійної оповіді про опис території світу, позначено слово «Ефиопью» – Ефіопію – з характерними крапками всередині літери:

Арк. 1: «Хамови же яся полуденная страна: Сюеть, Ефивопья, прилежащая ко Индомь, другая же **Ефивопья**, из неяже исходит рька ефиопская Чермна...»

Причину такого виділення нам не вдається виявити, але й випадковим ми не можемо його вважати, оскільки в інших словах ця літера написана без крапок, а якщо трапляється з крапками в нашому тексті, то, як правило, це слугує логічній акцентуації слова.

Та сама літера виділена в іменах людей. Наприклад, у фрагменті тексту про морський похід князя Ігоря на греків 941 р. згадано прогивестіарія Феофана, якому було доручено знищити руські кораблі так званим «грецьким вогнем»:

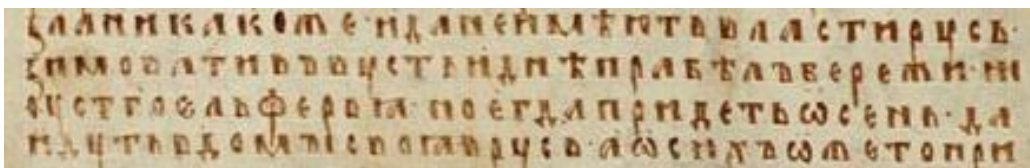
Арк. 10 зв.: «ружинъ своей къ вечеру, на ночь влъзоша в лодью и отбъгоша. **Феофанъ** же сусстръте я въ лядехъ со огнемъ, и пуцати нача трубами огонь на лодье руския...»

На той час цей дивний, схожий на блискавку вогонь був жахаючим та незрозумілим для русичів, і тому цілком імовірно, що саме через виділення імені візантійського головнокомандувача книжник хотів передати наступним поколінням пам'ять про страх перед новим видом зброї та людиною, через яку русичі зазнали поразки.

Під час написання імені святого Єльфєр'я писець також використовує елемент виділення літери «ферт» крапками:

книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) // АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград: Наука, 1987. 493 с. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4282>.

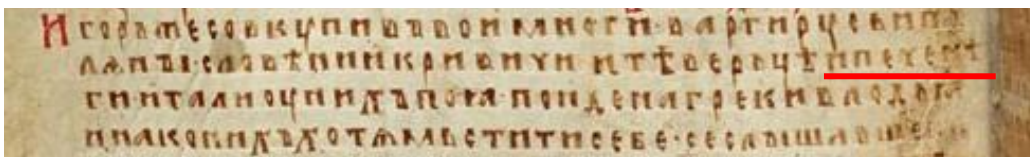
¹⁹ Використовуємо термін «русичі», наслідуючи Л.Є. Махновця: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 9, 23, 33, 210 та ін.

Арк. 13: «И да не имють власти Русь зимовати въ вустыи Днѣпра, Бѣльбережи, ни у святаго **Ельферья**, но егда придетъ осень, да идуць въ дома своя в Русь...»

Якщо в сюжеті з Феофаном можна говорити про наголошування на військово-політичному аспекті розповіді, то тут – на релігійному, адже єпископ Єльфєрій відіграв провідну роль у поширенні християнства на території Херсонесу, тобто стояв біля витоків християнізації слов'ян.

На одній зі сторінок Літопису є своєрідне виділення згадки про печенігів. Слово «печеньги» написано впритул рядка, попри те, що його можна було перенести на новий, і це помітно виділяє слово на сторінці:

Арк. 10 зв.: «Игорь же совкупивъ вои многи – варяги, и русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и теверьце, и **печеньги** и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодыахи на конихъ, хотя мьстити себе.»

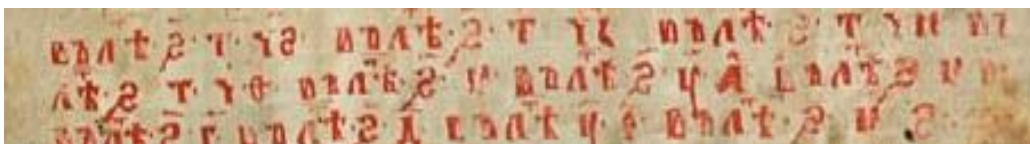
Показово, що літера «ять» вимальована з посиленням перехрестям, точніше, з послабленим нижнім колом, що значно привертає увагу до слова. Можливо, у цьому відображено емоційне ставлення книжника до ворожого кочового народу, який тривалий час наводив страх на русичів, а тепер виступає на війну разом із ними.

Серед графічних засобів виділення на особливу увагу заслуговує позначення кожного року в Літописі. Перша дата, яку названо в рукописі, – 852 р. – саме в цей рік було вперше згадано Русь²⁰. Також у цей час князь Михаїл, – той самий, завдяки якому розпочалася проповідь християнства серед слов'ян (865 р.), – починає правити в Болгарії:

Арк. 6 зв.: «Индикта 15 день, наченшо Михаилу царствовати, **начася прозывати Руска земля**. О семь бо уи дѣхом, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в љтописаньи гречьстѣмь...»

Далі всі дати в Лаврентіївському літописі, як і в багатьох інших, скрупульозно й чітко окреслені в послідовному порядку; навіть якщо деякі роки не мали визначних подій, їх зафіксували у вигляді хронологічного ланцюга: «Року 6396 (888). Року 6397 (889). Року 6398 (890). Року 6399 (891)» тощо.

Арк. 8 зв.

²⁰ «Року 6360 (852), Индикта 15 день, наченшо Михаилу царствовати, начася прозывати Руска земля. О семь бо увидѣхом, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в љтописаньи гречьстѣмь...»: Лаврентіївський Літопис. Арк. 6 зв.

Саме ця особливість відрізняє давньоруські літописи від візантійських хронік: хроніки мали на меті закарбувати виключно важливі події життя імперії, їх автори могли навмисно пропускати ті роки, у які нічого особливого не відбувалось. Давньоруські переписувачі не дозволяли собі таких пропусків. Наступний рік вони завжди записували червоним чорнилом, а деякі визначні дати фіксували з нового рядка.

Знаменно, що такий феномен відчуття хронології є наслідком прийняття слов'янами християнства. Низка дослідників зазначає, що для більш ранніх епох було характерне інше сприйняття часу – *спіральне*, яке засновано на уявленні давніх людей про постійне обертання часу, подібне до регулярних рухів небесних тіл або циклічних біологічних ритмів, що свідчить про процес ототожнення ритмів навколишнього світу та плину часу²¹.

Після поширення християнства серед слов'ян ми бачимо зовсім інший підхід до розуміння часу. Його усвідомлюють як вектор, оскільки з'являється уявлення про три основні етапи буття згідно з біблійними книгами: існування світу до Різдва Христового, народження Христа (початок нової ери), очікуваний кінець світу. З того періоду змінюється сприйняття часу слов'янами, адже кожен рік стає значущим, оскільки час – не безкінечний. Саме таке ставлення змушувало книжників виділяти роки кіноваром і не пропускати жодного з них.

Ще один елемент графіки, який привертає увагу, – ініціали, або буквиці. Аналізуючи графічне виконання ініціалів, можна простежити таку закономірність: окрім того, що оздоблені перші літери мали естетичне значення, вони також слугували виділенню найбільш важливих військово-політичних або релігійних подій. Пропонуємо розглянути цю закономірність детальніше.

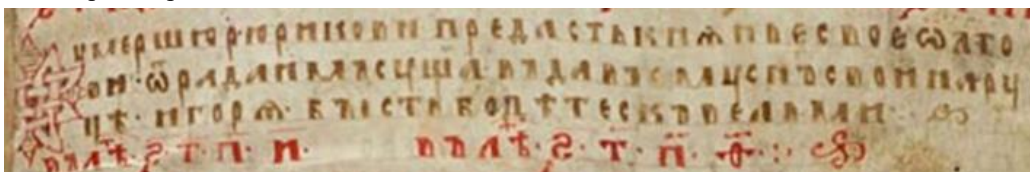
Військово-політичні події, які книжник окремо виділив найбільш ошатними ініціалами, такі:

Похід візантійського царя Михаїла на болгар:

Арк. 7: «Року 6365. Року 6366. Михаиль царь узиде с вои брегомъ и моремъ на болгары. Болгаре же увидевше, не могоша ста ти противу, креститися просиша и покоритися грекомъ. Царь же крести князя ихъ и боляры вся и миръ створи с болгары...»

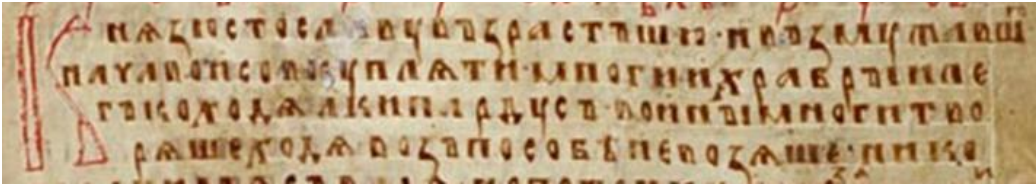
Смерть Рюрика:

Арк. 8: «Умершо Рюрикови предасть кня[же]нъ свое Олгови, от рода имъ суца, вьдавъ ему сынъ свой на руць, Игоря, бысть бо детескъ вельми...»

²¹ Докладніше див.: Шуміло С. Категорія часу у світобаченні середньовічної людини: вплив мовної картини світу на морфологію дієслова. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 124–129.

Початок правління князя Святослава:

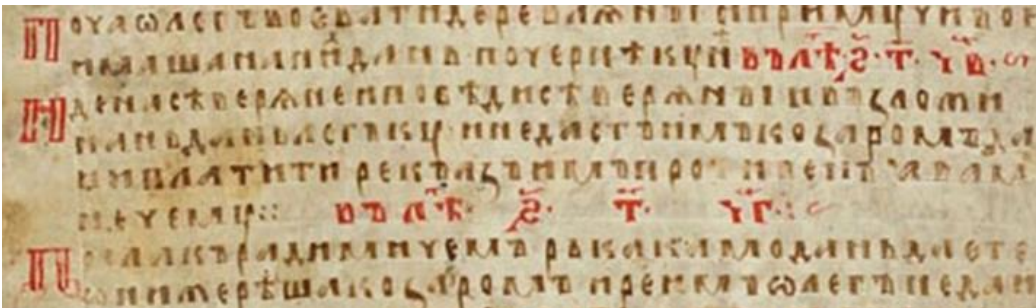
Арк. 19: «Князю Святославу възрастьшию и възмужавшию, нача вои совкупляти многи и храбры и легько ходя, аки пардусь, войны многи творяше...»

Підписання ним договору з греками:

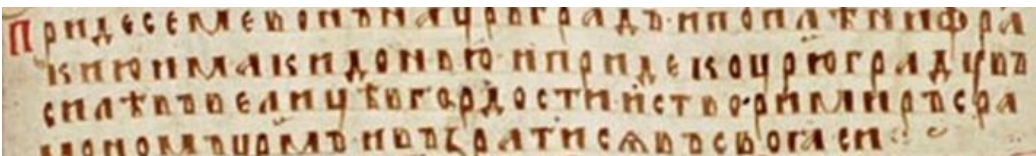
Арк. 22 зв.: «месяца июля, индикта въ 14, року 6479. Азь Святославъ, князь руский, якоже кляхъся, и утвержаю на свьщаньъ семь роту свою хочю имѣти миръ и свершену любовь со всякомъ и великимъ царемъ гречьскимъ съ Васильемъ и Костянтиномъ, и съ богодохновенными цари...»

Походи Олега на племена східних слов'ян:

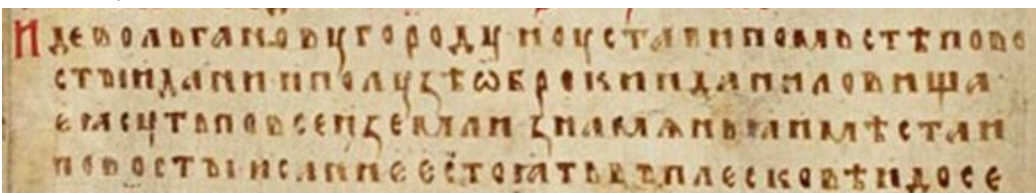
Арк. 8 зв.: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучиво и имаша на них дань по чернь кунь. Року 6392. Иде на съверяне, и побѣди съверяны, и възложи на нь дань легьку, и не дастъ имъ козаромъ да ни платити, рекъ: “Азь имъ противень, а вамъ не чему”. Року 6393. Посла к радимичемъ, рька: “Камо дань даете?” Они же рьша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ...»

Походи болгарського царя Симеона:

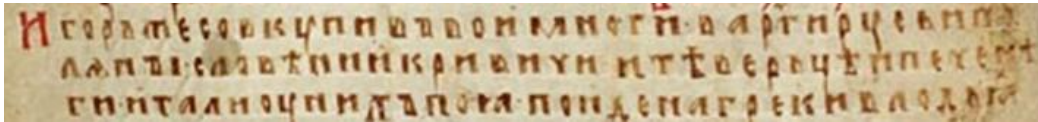
Арк. 10: «Приде Семевонъ на Царьградъ, и поплни Фракию и Макидонью, и приде ко Царюграду въ силъ въ велиць, в гордости, и створи миръ с Рамономъ царемъ и възратися въсвои...»

Походи Ольги з метою встановлення системи уроків (фіксованої кількості данини для населення):

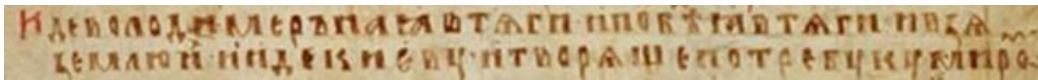
Арк. 17: «Иде Вольга Новугороду. И устави по Мьсть повосты и дани, и по Лузе оброки и дани, ловища ея суть по всей земли, знамянья и мьста и повосты...»

Походи князя Ігоря:

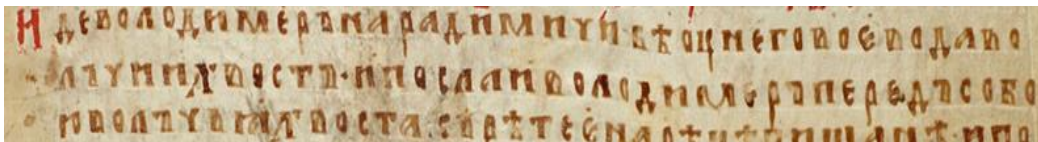

Арк. 10 зв.: «**И**горь же совкупивъ вои многи - варяги, и русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣверьце, и печенъги и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодыяхи на конихъ, хотя мьстити себе...»

Походи Володимира Великого:

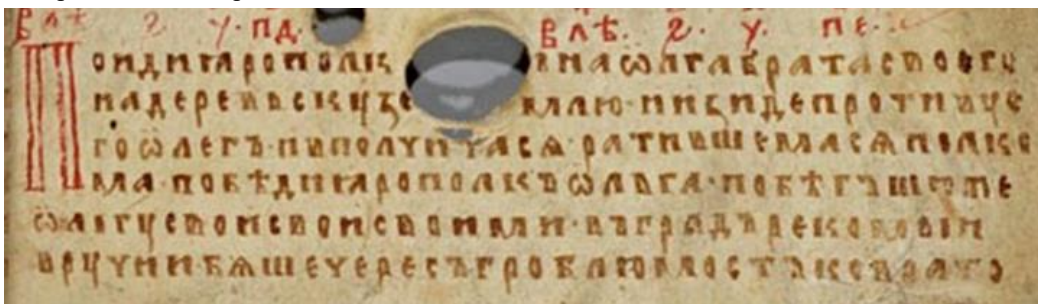

Арк. 26: «**И**де Володимеръ на явтяги, и побѣд[и] явтяги, и взя землю их...»

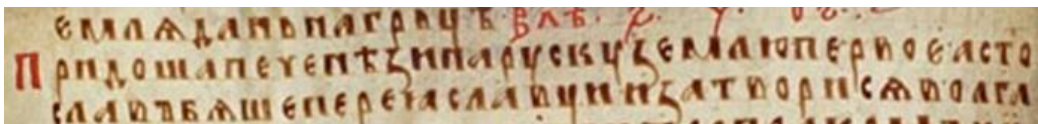
Арк. 27: «**И**де Володимеръ на радимичи. Бѣ у него воевода Вольчій Хвостъ, и посла и Володимеръ передъ собою Вольчьа Хвоста, и сѣрѣе е на рѣце Пищань...»

Братовбивство Ярополком Олега:

Арк. 23: «**П**оиди Ярополкъ на Олга, брата своего, на Деревьску землю. И изиде противу его Олгъ, и вполчится, ратившемяся полкома, побѣди Ярополкъ Олга. Побѣгшию же Олгу с вои своими въ градъ, рекомый Вручій, и бѣше чересь гроблю мость ко врато...»

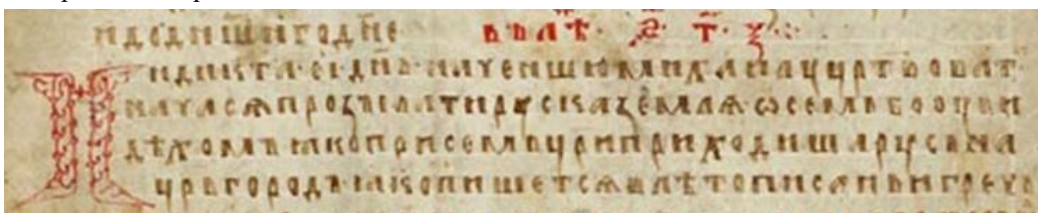
Окремоу буквицею позначено першу появу печенігів на території Русі:

Арк. 19 зв.: «Року 6476. **П**ридоша печенъзи на Руску землю первое, а Святославъ бѣше Переяславци...»

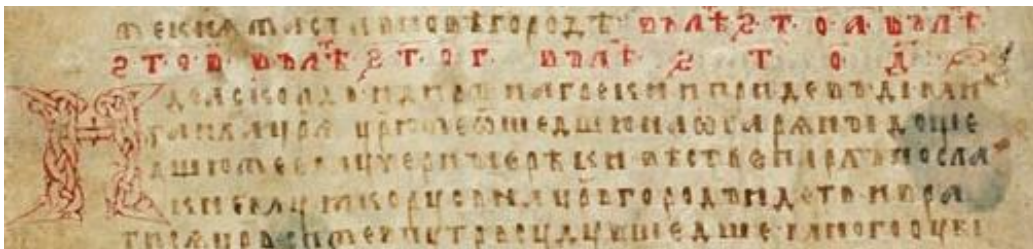
Оповіді релігійного характеру включають в себе:

Правління царя Михаїла:

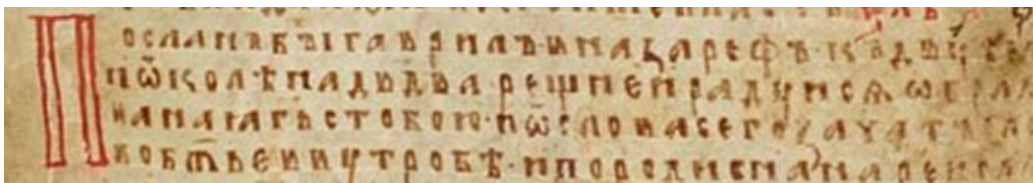
Арк. 6 зв.: «**И**ндикта 15 день, начению Михаилу царствовати...»

Похід Аскольда та Діра на греків, після якого вони, імовірно, хрестилися:

Арк. 7 зв.: «Року 6371. Року 6372. Року 6373. Року 6374. **Иде** Аскольдъ и Диръ на греки, и приде въ 14 Михаила царя. Царю же отшедшу на огаряны, дошедшу же ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла к нему, яко русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь...»

А також культовий момент оповіді Філософа, який прийшов переконувати князя Володимира прийняти християнську віру, розповідь про звістку Діві Марії:

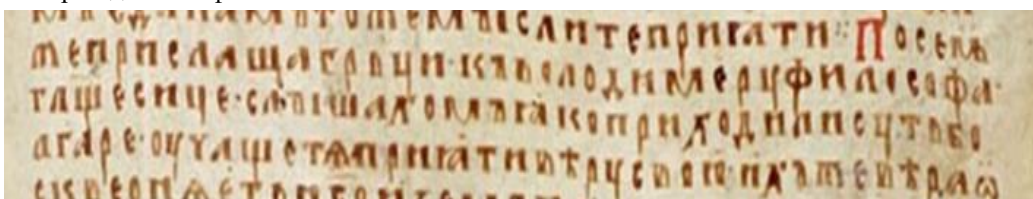
Арк. 34 зв.: «**Посланъ** бысть Гавриль в Назаревъ къ девице Марьи, от колѣна Давидова, реци ей: “Радуйся, обрадованая, Господь с тобою!” И от слова сего зачатъ Слово Божье в вутробѣ, и пороуди Сына, нарече имя ему Исусъ...»

Про візит болгар до Володимира з пропозицією прийняти іслам:

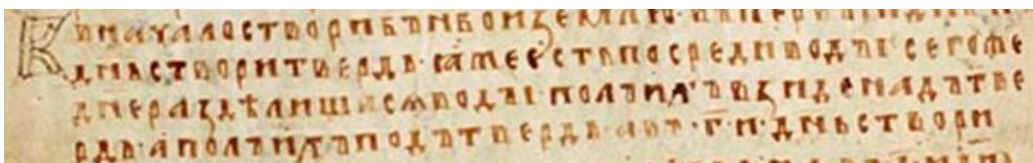
Арк. 27: «Року 6494. **Придоша** болгары в[е]р[е]ры Бохъмичъ, глаголюще, яко: “Ты князь еси мудръ и смысленъ, не вѣси закона; но вѣруй в законъ нашъ и поклонися Бохъ миту”...»

Прихід Філософа:

Арк. 28: «**Посемъ** же прислаша грѣци къ Володимеру философа, глаголюще сице: “Слышахомъ, яко приходили суть болгаре, учяще тя пряти въру свою”...»

Своєрідним є фрагмент про створення Світу. Тут літописець імовірно не хотів залишати місце для ініціала – не вважав за потрібне виділяти цей момент, але художник вирішив інакше – і вmalював ініціал:

Арк. 28 зв.: «**В** в начало створи Богъ небо и землю въ первый день. И [в] 2-й день створи твердь, а жесть посреди воды. Сего же дне раздѣлишася воды, полъ ихъ взиде надъ твердь, а полъ ихъ подъ твердь...»

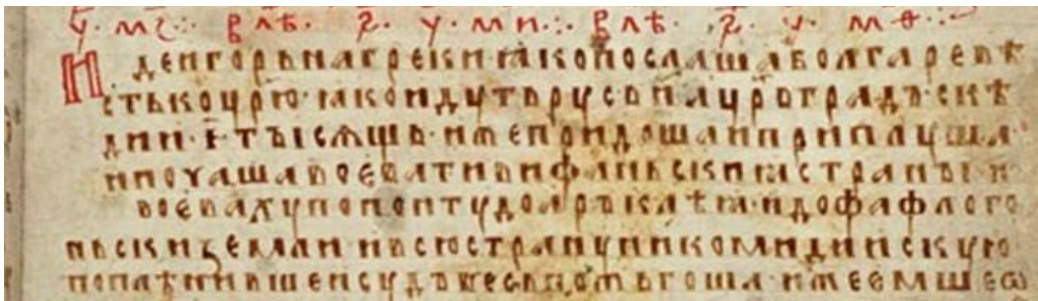
Усі наведені моменти були записані з нового рядка, виділені ошатним ініціалом та червоним кольором.

Отже, серед історичних фактів найбільш важливими для літописця були події державного характеру або з історії християнізації Русі.

У Лаврентіївському літописі ініціали можна умовно поділити на дві групи: великих та малих буквиць; останніх майже у два рази більше, ніж перших.

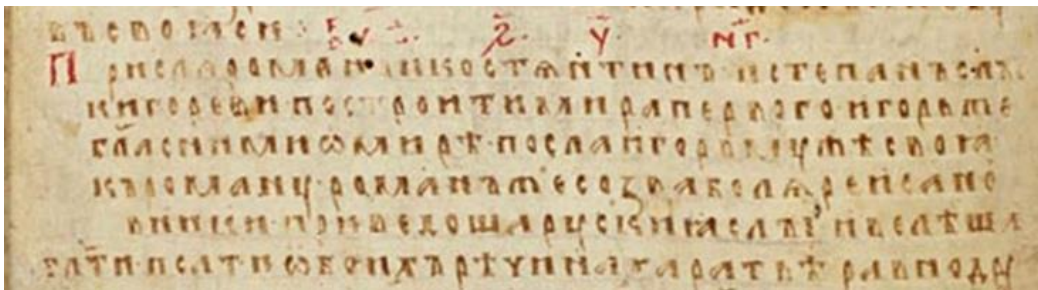
Згадаємо, що будь-який рукопис, як правило, створювався в декілька етапів різними групами людей. Спочатку книжники, один чи кілька, займалися переписуванням тексту й залишали пропуски для графічного оформлення. Після цього новостворена книга потрапляла до рук художників, які мистецьки оформлювали та оздоблювали рукопис. Ця особливість у створенні книги є провідною, оскільки буквиці виділяють знаменні події, що мали значення як для переписувача, так і для художника. Інколи оздоблювач не повністю використовував залишене місце для «вмальовування» ініціалу, тому під час дослідження Літопису ми окремо виділили категорію «пропущені місця для буквиць», яка демонструє невідповідність залишеного місця до розміру ініціалу. Такі явища трапляються в оповідях про:

Похід Ігоря на греків:

Арк. 10: «6447. Року 6448. Року 6449. **Иде** Игорь на Греки. **Яко** послаша болгаре вѣсть ко царю, яко идутъ Русь на Царьградъ, съдѣий 10 тысяць. **Иже** придоша, и прилуша, и почаша воевати Вифанскія страны, и воеваху по Понту до Аркля и до Фафлогоньски земли, и всю страну Никомидийскую поплънише, и Судъ весь пожьгоша...»

Укладення мирного договору 945 р.:

Арк. 11: «Року 6453. **При**сла Романъ, и Костянтинъ и Степанъ слыкъ Игореву построити мира первого. **Игорь** же глагола с ними о мирѣ. **Посла** Игорь мужъ своя къ Роману. Романъ же созва боляре и сано вники. **Приведо**ша руския слы, и вельша глаголати псати обохъ рѣчи на харатъ...»

Похід Ігоря на деревлян:

Арк. 14 зв.: «Року 6453. **В** се же льто рекоша дружина Игореву: «Отроци Свѣньльжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы нази. **Пойди**, княже, с нами в дань, да и ты добудеши, и мы». **Послу**ша ихъ Игорь, и де в Деревя в дань, и примышляше къ первой да[н]и, **на**силяше имъ и мужи его...»

Візит Ольги до греків:

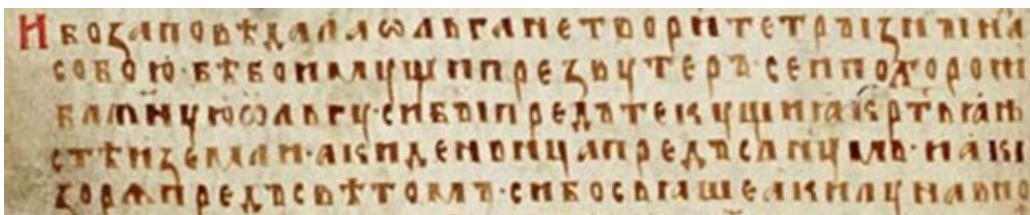

Арк. 17 зв.: «*Иде Ольга въ Греки и приде Царюгороду. Бъ тогда царь имянемъ Цъмьскій; и приде к нему Ольга, и видѣвъ ю, добру суцу зъло лицемъ и смыслену, удививъся царь разуму ея, бесѣдова к ней и рекъ ей: “Подобна еси царствовати въ граде с нами”...*»

У чому причина таких пропусків? Можна припустити, що художник не достатньо володів мистецтвом прикрашання ініціалів та послішав ближче до кінця Літопису, а, отже, не завжди враховував побажання писця. А можливо, художник не поділяв задуму переписувача про важливість тих чи інших подій і тому прикрасив ці тексти лише маленькими буквицями.

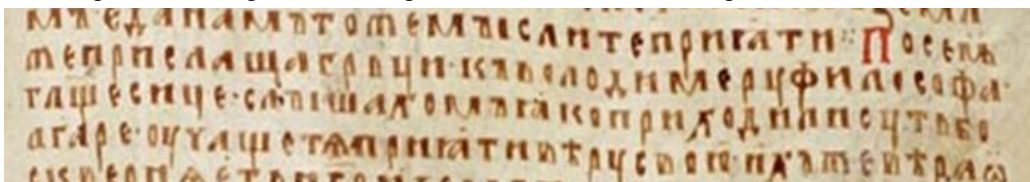
На перший погляд, у виділенні подій буквицями є логіка, але залишаються питання щодо цього, оскільки деяким подіям, на наш погляд, приділено не так багато уваги, як належало б:

Смерть княгині Ольги:

Арк. 20 зв.: «*Ибо заповѣдала Ольга не творите трызны над собою, бѣ бо имущи презвутьер, сей похорони блаженую Ольгу. Си бысть предѣ текуция крестьянъстѣи земли, аки день[и]ца предѣ солнцемъ и аки зоря предѣ свѣтомъ...*»

Чи прихід Філософа та початок розмови з князем Володимиром:

Арк. 28: «*Посемъ же прислаша гръци къ Володимеру философа, глаголюще сице: “Слышахомъ, яко приходили суть болгаре, учаще тя прияти въру свою”...*»

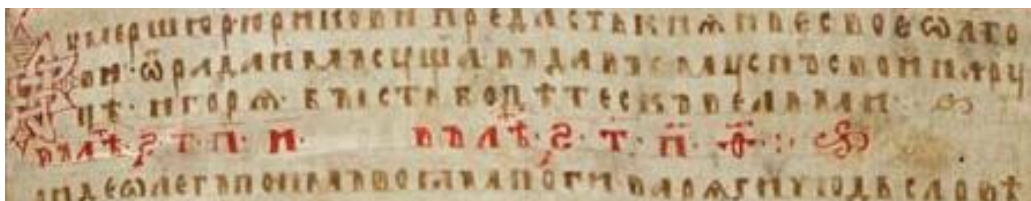
Ольга – одна з провідних постатей у давньоруській історії, перша правителька-жінка на Русі. Мудра, освічена, красива (так її описують літописці), вона проводила активну зовнішню та внутрішню політику. Княгиня ще задовго до 988 р. намагалась впровадити християнство як державну релігію. І хоча не було масової підтримки, нащадки високо оцінили її зусилля: уже в другій половині X ст. Ольга сприймається русичами як свята, а в XIII ст. її офіційно канонізують.

Грецький Філософ – також важлива постать для нашої історії, позаяк саме його розповідь про християнство впливає на остаточний вибір Володимиром державної релігії для Русі. Залишається під знаком питання, чому художник не приділив уваги цим подіям, які мали непересічне значення для давньоруської історії.

Проаналізовані елементи оздоблення рукопису є лише маленькою часткою з величезної кількості прикладів нестандартних графічних рішень, які притаманні середньовічній книзі. Усі вони ще потребують ретельного вивчення з історичного та, можливо, філологічного погляду. На прикладі Лаврентіївського літопису ми побачили, як аналіз написання буквиць, окреслення дат, виділення імен допомагає більш глибоко зрозуміти картину сві-

ту середньовічного книжника та ставлення тогочасної людини до політичних або релігійних подій. Можна простежити й поступове усвідомлення русичами себе як єдиного народу, оскільки з'являється бажання створювати літописні оповіді та фіксувати історичні моменти.

Для книжкової графіки Середньовіччя характерна ще й певна забута естетика: виділення окремих, не перших, літер у слові, вставка візуально красивих позначок, які не несуть смислового навантаження, а тільки естетичне, підкреслення певних подій через оздоблення ініціалів, висловлення власного ставлення автора до певного явища через графічне посилення тої чи іншої літери (як у слові «печеніги») тощо. Цей архаїчний підхід до створення книги, який протягом сотень років утратив свою актуальність та зараз закарбований лише у давніх, цінних рукописах, ще очікує на увагу науковців.

Арк. 8.

References

- Franklin, S. (2002). *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge, UK.
- Hnatenko, L. (2012). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha KhII–KhIII st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: katalog: kodykolocho-paleohrafichne ta hrafiko-orfohrafichne doslidzhennia: paleohrafichnyi albom [Slavic Cyrillic handwritten book of the 12th–13th centuries. from the funds of the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskvi: catalog: codicological-paleographic and graphic-orthographic research: paleographical album]*. Kyiv, Ukraine.
- Ivanova, O. (1992). *Kodykohrafiia skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykolochohna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu [Codicography of the East Slavic manuscript book and the codicological model of the structure of the formalized description of the manuscript]*. Kyiv, Ukraine.
- Ivanova, O. (2010). *Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: naukovyi katalog: paleohrafichnyi albom [Slavic Cyrillic handwritten book of the 16th century. from the funds of the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskvi: scientific catalog: paleographical album]* / O.A. Ivanova, O.M. Halchenko, L.A. Hnatenko; redkol.: L.A. Dubrovina (holova) ta in. Kyiv, Ukraine.
- Mitchenko, V. (1992). *Mystetstvo skoropysu v prostori ukrainskoho barokko [The art of cursive script in the space of the Ukrainian Baroque]*. *Ukrainskyi svit – Ukrainian world*, 1. P. 24–25.
- Mitchenko, V. (1992). *Estetyka ukrainskoho skoropysu [Aesthetics of Ukrainian cursive script]*. *Ukrainskyi svit – Ukrainian world*, 2. P. 34–35.
- Mitchenko, V. (2007). *Estetyka ukrainskoho rukopysnoho shryftu [Aesthetics of the Ukrainian handwritten font]*. Kyiv, Ukraine.
- Shumilo, S. (2021). *Katehoriia chasu u svitobachenni serednovichnoi liudyny: vplyv movnoi kartyny svitu na morfolohiiu diieslova [The Category of Tense in a Medieval Human's Outlook: Influence of Linguistic Worldview on Verb Morphology]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 124–129.
- Tolochko, O. (2005). *Prirysovki zverej k miniaturam Radzivillovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniya rukopisi [Drawings of animals to the miniatures of the Radziwill chronicle and the problem of the origin of the manuscript]*. *Ruthenica*. V. 4. Kyiv, Ukraine.
- Tolochko, O. (2005). *Proiskhozhdenie khronologii Ipat'evskogo spiska Galiczko-Volyn'skoi letopisi [The origin of the chronology of the Ipatiev list of the Galicia-Volyn Chronicle]*. *Paleoslavica*. Cambridge, England.
- Tolochko, O. (2012). *«Pokazyushhe im istinnuyu veru»: letopisnoe obramlenie rusko-vizantijskogo dogovora 911 g. [“Showing them the true faith”: chronicle frame of the Russian-Byzantine treaty of 911]*. *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski* / Edited by Brian J. Boeck, Russell E. Martin and Daniel Rowland. Bloomington, USA.

Блохіна Владислава Вячеславівна – студентка Навчально-наукового Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Blokhina Vladyslava – student of the O.M. Lazarevskiy Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”.

E-mail: younglostrod@gmail.com

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

GRAPHICAL MEANS OF HIGHLIGHTING THE MOST MEANINGFUL STORIES IN THE LAURENTIAN CHRONICLE

The purpose of the article is to consider the features of graphics in the part of the Laurentian Chronicle written in the Uncial script (first 40 pages), in particular, such methods for highlighting individual words and paragraphs as writing initials, highlighting some letters within a word, using cinnabar to write the date, etc. The methods of observation and textual analysis were used. The novelty of the publication lies in the fact that graphical highlighting means were for the first time correlated with the contents of the Chronicle stories and are considered in relation to what the copyist and the artist deemed important. For the first time, assumptions were made about representation of certain aspects of the worldview of the copyist and the artist on Chronicle’s graphical level. Thus, the means of highlighting individual words were analyzed in the following fragments of the Chronicle: a story about Prince Igor’s marine campaign, spread of Christianity in Kyivan Rus, emergence of the word combination “Rus land” and the beginning of chronology in the Chronicle, etc. The initials used across the text of the Chronicle have been divided into two groups (uppercase and lowercase) and analyzed in a number of fragments encompassing the signing of the treaty with the Greeks by Svyatoslav, Constantine the Philosopher’s story about Christ, Olga’s reign, etc. A separate group is composed of the initials for which a prominent space was left on the parchment by the copyist, but which was not entirely used by the artist drawing the initial letter, which led to an empty space at the beginning of the chapter. Such space is present, for instance, in the story about Prince Igor’s campaign against the Greeks and Olga’s visit to Tsargorod.

Conclusion. The example of the Laurentian Chronicle demonstrates that the analysis of writing the initials, outlining the dates and highlighting the names contributes to a deeper understanding of the picture of the world of the medieval copyist and the attitude to political or religious events of his contemporaries. We can also note the Rusychi’s gradual self-awareness as a people which inspired the desire to create chronicles and record historic moments.

Key words: Laurentian Chronicle, Uncial script, Princess Olga, Prince Igor, Constantine the Philosopher.

Дата подання: 15 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блохіна, В., Шуміло, С. Графічні засоби виділення найбільш змістовних оповідей у Лаврентіївському літописі. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 105–116. DOI: 10.58407/litopis.230112.

Цитування за стандартом APA

Blokhina, V., Shumilo, S. (2023). Hrafichni zasoby vydilennia naibilsh zmistovnykh opovidei u Lavrentiivskomu litopysi [Graphical means of highlighting the most meaningful stories in the Laurentian chronicle]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 105–116. DOI: 10.58407/litopis.230112.

